

Aldona Podolska-Meducka

Szkola Główna Handlowa w Warszawie

e-mail: apodol@sgh.waw.pl

ORCID: 0000-0003-0046-8917

DOI: 10.15290/oes.2025.02.120.15

**WŁASNOŚĆ MAJĄTKÓW POUNICKICH
W MIĘDZYWOJENNEJ POLSCE¹****Streszczenie**

Cel | Celem opracowania jest charakterystyka zmian prawnych związanych z prawem własności do majątków pounickich w międzywojennej Polsce. Po 1918 r. unicy podjęli starania o odzyskanie utraconych w XIX w. majątków. Zarząd nad tymi majątkami sprawowało państwo polskie. Regulacja spraw majątkowych unitów zależała od ustawowej regulacji stosunku prawnego na płaszczyźnie państwo–kościół.

Metoda badań | Wykorzystano analizę przepisów prawa oraz dokonano przeglądu literatury.

Wnioski | W 1938 r. usankcjonowano prawo własności katolików do majątków unickich, które zostały przez nich przejęte w 1918 roku. W 1939 r. uwłaszczono Cerkiew prawosławną na nieruchomościach, którymi władała w momencie odzyskania przez Polskę niepodległości i przez cały okres międzywojenny. Przyznano jej także prawo własności do tych nieruchomości, które objęto zarządem państwowym w 1918 i 1920 roku. Pozostałe nieruchomości, którymi dysponowali prawosławni, przechodziły na własność państwa.

Oryginalność / wartość / implikacje / rekomendacje | Regulacja praw majątkowych różnych kościołów jest bardzo ważnym elementem relacji państwo–kościół. Sprawa majątków unickich była kontynuowana po II wojnie światowej.

Słowa kluczowe: grekokatolicy, majątek, własność, II Rzeczypospolita

¹ Artykuł wpłynął 21.01.2025, zaakceptowano 12.05.2025.

OWNERSHIP OF POST-UNIATE ESTATES IN THE INTERWAR POLAND

Summary

Purpose | The objective of this paper is to outline the characteristics of the legal changes related to the ownership of post-Uniate estates in the interwar Poland. After 1918, the Uniates made efforts to regain the estates lost in the 19th century. The Polish state managed the said estates. The regulation of the property matters of the Uniates depended on the statutory regulation of the legal relationship on the state-church level.

Research method | An analysis of legal provisions and a review of the literature was applied.

Results | In 1938, the property rights of Catholics to the Uniates' estates, which had been taken over by them in 1918, were sanctioned. In 1939, the Orthodox Church was enfranchised of the properties it had held at the time of the restoration of Poland's independence and throughout the interwar period. It was also granted ownership of the properties that had been placed under state administration in 1918 and 1920. Other properties held by the Orthodox Church became state property.

Originality/value/implications/recommendations | The regulation of the property rights of the various churches is a vital aspect of the state-church relationship. The issue of the properties of the Uniates would continue after World War II.

Keywords: Greek Catholics, property, ownership, Second Polish Republic

JEL classification: H82, K25, N44

1. Wstęp

W XIX w. rząd rosyjski dokonał kasaty Unii Brzeskiej z 1596 r. i odebrał unitom majątki. Pierwszy etap tego procesu odbył się w 1839 r. na Białorusi, Litwie i Wołyniu, drugi – w 1875 r. na ziemi chełmskiej i Podlasiu [Tarasiuk, 2019, s. 46–53]. W skład majątków wchodziły świątynie, budynki mieszkalne i gospodarcze oraz ziemia. Przekazano je Kościołowi prawosławnemu, którego stan posiadania w Królestwie Polskim zwiększył się kilkukrotnie. Prześladowani w zaborze rosyjskim unicy tracili często, w wyniku konfiskaty, majątki i skazywani byli na

zesłanie [*Historia prześladowania...*]. Dotyczyło to osób fizycznych oraz kościelnych osób prawnych. Przetrwali tylko w zaborze austriackim, gdzie cesarzowa Maria Teresa wprowadziła dla tego obrządku oficjalną nazwę „grecko-katolicki” [Dylągowa, 1992/1993, s. 272].

W dwudziestoleciu międzywojennym było w Polsce ponad 330 tys. wiernych unickich [*Wyznania...*, 2016, s. 35]. Funkcjonowali w ramach trzech diecezji: lwowskiej, stanisławowskiej i przemyskiej, które tworzyły galicyjsko-lwowską prowincję kościelną, z arcybiskupem lwowskim Andrzejem hrabią Szeptyckim na czele. W 1934 r. Stolica Apostolska powołała Administrację Apostolską Łemkowszczyzny, która była niezależną od Lwowa i Przemyśla jednostką kościelną dla Łemków i istniała do 1947 roku². Kościół unicki nazywany był w tym okresie obrządkiem „grecko-rusińskim”.

2. Kwestia własności majątków ziemskich. Pierwsze regulacje

Na znajdujące się w granicach II Rzeczypospolitej nieruchomości Kościoła prawosławnego składało się 146 tys. ha ziemi, z czego ponad 48,7 tys. ha stanowiła dawna własność unitów [Papierzyńska-Turek, 1989, s. 343, 393]. O dawne majątki unitów rozgorzał spór między Kościołem katolickim a Cerkwią prawosławną, podsycany wśród katolików niechęcią wobec prawosławia. Była ona spuścizną czasów rozbiorów, kiedy budowane cerkwie często były symbolem rosyjskiego panowania i polityki rusyfikacyjnej. Katolicy traktowali dobra unitów jako bezprawnie zajęte przez zaborcę i przekazane prawosławnym. Cerkiew zaś uważała takie podejście za niedopuszczalne, zwłaszcza w odniesieniu do świątyń.

Nie bez znaczenia w tym sporze był interes państwa. Przed rządem stało zadanie ustalenia tytułów własności majątku cerkiewnego, wyjaśnienie kwestii dóbr pounickich oraz skonfiskowanych Kościołowi katolickiemu. Intencją było przejęcie tych ostatnich na rzecz Skarbu Państwa. Ziemia stanowić miała uposażenie duchowieństwa katolickiego (według norm konkordatowych)

² Łemkowie chcieli się organizacyjnie wyodrębnić. Nie byli zadowoleni z ukrajinizacyjnej polityki hierarchii cerkiewnej [Ryńca].

i prawosławnego. Część z niej zaś zamierzano przeznaczyć na cele osadnictwa wojskowego i reformy rolnej. Zagospodarowanie budynków określać miały miejscowe potrzeby, przede wszystkim oświatowe [Podolska-Meducka, 2017, s. 189].

Do momentu rozwiązania zawiłych często spraw majątkowych 16 grudnia 1918 r. ukazał się dekret Naczelnika Państwa dotyczący ustanowienia bezterminowego i przymusowego zarządu państwowego nad kilkoma kategoriami majątku ruchomego i nieruchomego, w tym nad majątkiem pocerkiewnym i stanowiącym uposażenie duchowieństwa prawosławnego [Dekret..., 1918]³. Rozwiązanie to miało dać ochronę opuszczonym w wyniku wojennej ewakuacji duchowieństwa majątkom parafialnym oraz powstrzymać akcję rewindykacyjną. Uzupełnieniem i rozwinięciem dekretu było rozporządzenie ministra rolnictwa i dóbr państwowych z 16 czerwca 1919 r. o ustanowieniu zarządu państwowego nad majątkiem i osadami cerkiewnymi znajdującymi się na obszarze byłego Królestwa Kongresowego [Mironowicz, 2005, s. 124].

W ramach tzw. „lex Żeligowski” z 22 października 1919 r. Komisarz Generalny Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich zdecydował o przejściu na własność państwa wszystkich nieruchomości należących kiedyś do Kościoła rzymskokatolickiego i instytucji społecznych, które zostały oddane w użytkowanie Cerkwi. Świątynie prawosławne, przerobione ze zlikwidowanych kościołów i kaplic rzymskokatolickich, przekazano duchowieństwu rzymskokatolickiemu, pozostałe objęto Zarządem Dóbr Państwowych Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych. W ramach wyjaśnienia i uzupełnienia 15 września 1921 r. dekretem Naczelnego Dowódcy Litwy Środkowej rozszerzono tę decyzję na nieruchomości pounickie [Papierzyńska-Turek, 1989, s. 325, 389].

W lipcu 1920 r. uchwalona została ustawa o wykonaniu reformy rolnej, której kilka artykułów stosowano do tzw. popówek, nad częścią których (262) minister rolnictwa i dóbr państwowych ustanowił zarząd w czerwcu poprzedniego roku [Ustawa z dnia 15 lipca 1920, art. 23–34 dotyczące parcelacji]. Określano tak

³ Moc obowiązującą tego dekretu w 1921 r. rozciągnięto na województwa: nowogródzkie, poleskie, wołyńskie oraz trzy powiaty województwa białostockiego [Rozporządzenie..., 1921], a w 1922 r. – na Wileńszczyznę [Rozporządzenie..., 1922].

majątki cerkiewne, wcześniej często należące do unitów, które były uposażeniem parafii. Występowały głównie we wschodnich powiatach województwa lubelskiego oraz na Kresach Wschodnich.

Praw majątkowych unitów, a konkretnie osób fizycznych, które za przynależność do tego obrządku zostały przez zaborcę pozbawione majątku i często ukarane zesłaniem, dotyczyła ustawa z 16 lipca 1920 r. [Ustawa..., 1920]. Ustawodawca przywracał im prawo własności skonfiskowanych dóbr i stwarzał możliwość żądania przymusowego ich wykupu na koszt państwa. Czas na wystąpienie z powództwem przeciwko aktualnemu właścicielowi i Głównemu Urzędowi Ziemijskiemu określono na pięć lat od daty ogłoszenia ustawy.

Po ustaniu walk na froncie wschodnim Sejm Ustawodawczy przyjął w grudniu 1920 r. ustawę o przejęciu w niektórych powiatach na własność państwa ziemi, która miała stworzyć rezerwuar gruntów z przeznaczeniem ich na cele osadnictwa wojskowego⁴. Zakwalifikowano do niego również ziemię cerkiewną z 23 wschodnich powiatów [Ustawa..., 1921], choć z pewnymi wyjątkami, do których zaliczono:

1. grunty, na których wzniesione były cerkwie i budynki zajmowane przez duchowieństwo parafialne oraz służbę cerkiewną,
2. grunty wewnątrz ogrodzeń cerkiewnych i cmentarnych,
3. ogrody owocowe i warzywne znajdujące się przy osadach proboszczowskich i osadach służby cerkiewnej,
4. grunty orne i łąki, łącznie z ogrodami, o ogólnej powierzchni nie większej niż 36 ha⁵.

Na uzgodnienie przejęcia ziemi z „przedstawicielami właściwych wyznań” ustawodawca wyznaczył czas do 1 kwietnia 1921 roku. Przejmowanie majątków cerkiewnych odbywało się jednak bez żadnego porozumienia, ponieważ nie

⁴ W związku z ustawą z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego [Ustawa..., 1921].

⁵ Wyłączenia zawarto w instrukcji dla Powiatowych Komitetów Nadawczych, którą 16 kwietnia 1921 r. wydało Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych [Papierzyńska-Turek, 1989, s. 390].

było wtedy jeszcze władzy duchownej, która mogłaby reprezentować Kościół prawosławny⁶. Budziło to wiele wątpliwości, podobnie jak problem własności dóbr użytkowanych przez Kościół prawosławny. Prokuratoria Generalna stała na stanowisku, że właścicielem majątków użytkowanych przez rosyjski Kościół prawosławny był rosyjski Skarb Państwa. Wynikało to z faktu, że zgodnie z rosyjskim ustawodawstwem Cerkiew prawosławna w Rosji nie posiadała osobowości prawnej i jedynie użytkowała swoje majątki. Traktat Ryski z 21 marca 1921 r., który kończył wojnę Polski z Rosją Radziecką, stanowił zaś, że majątek rosyjskiego Skarbu Państwa przechodził na własność polskiego Skarbu Państwa [Bendza, 2009, s. 20].

Wątpliwa była jednak zgodność dotychczasowych regulacji pozbawiających Cerkiew prawosławną majątków z uchwaloną w 1921 r. konstytucją, która opierała się na zasadzie samorządu wyznaniowego i autonomii wyznaniowej Kościołów mniejszości religijnych i innych prawnie uznanych związków religijnych [Bendza, 2009, s. 27]. Przyznawała ona uznawanym przez państwo związkom religijnym prawo do posiadania i nabywania majątków ruchomych i nieruchomości. Kościół prawosławny zaliczony został jednak do kategorii związków religijnych uznawanych przez państwo, ale nieposiadających uregulowanego ustawowo stosunku prawnego na płaszczyźnie państwo–kościół. Stanowiło to istotną przeszkodę na drodze do prawnego unormowania spraw majątkowych. Pewne zmiany przyniosło rozporządzenie ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego z 30 stycznia 1922 roku – były to tymczasowe przepisy o stosunku rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce. Przyznano w nim Cerkwi prawosławnej prawo do korzystania ze świątyń, budynków mieszkalnych i gospodarczych oraz gruntów przydzielonych parafiom w drodze ustawodawczej oraz do wypłat biskupom i konsystorzom poborów ustalonych w budżecie państwa. Kwestie związane z prawami własnościowymi do majątku odłożono jednak do czasu ustawowego określenia stosunku państwa do Cerkwi [Langrod, 1931, s. 72–77].

⁶ Kościół prawosławny w Polsce był w tym okresie na etapie dążenia do wewnętrznego organizowania rozbitego ustroju i życia kościelnego oraz zewnętrznego uniezależnienia się od rosyjskiej hierarchii prawosławnej [Woliński, 1936, s. 138]. Statut wewnętrzny Kościoła prawosławnego ogłoszony został 31 lipca 1926 r. na podstawie Synodu biskupów prawosławnych z dnia 1 lipca tego roku [Piekarski, 1927, s. 59].

W kwietniu 1923 r. Sejm RP zdecydował o wstrzymaniu akcji przejmowania ziemi cerkiewnej na cele osadnictwa wojskowego, ponieważ wątpliwości prawnych i nieporozumień z tym związanych było coraz więcej [Papierzyńska-Turek, 1989, s. 392]. Według wyliczeń resortu rolnictwa z 1933 r. na rzecz Skarbu Państwa przejęto 61 tys. ha ziemi, na 16 tys. ha proces przejęcia był w toku, a 18 tys. ha było przejętych, ale pozostawiono je prawosławnym w charakterze deputatów. Reszta pozostała we władaniu Kościoła prawosławnego. Ministerstwo nie posiadało wiedzy, jaką częścią z przejętego majątku była ziemia należąca do unitów [Papierzyńska-Turek, 1989, s. 393–394].

3. Rewindykacja świątyń

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. w skład nieruchomości Kościoła prawosławnego wchodziło 640 pounickich cerkwi [Mironowicz, 2005, s. 130]. Szczególny charakter tych obiektów i ich znaczenie bardzo radykalizowały postawy prawosławnych. W celu zapobieżenia organizowaniu wokół tych świątyń działań antypolskich rząd starał się utrzymać zamknięcie części obiektów. W 1928 r. nieczynnych było 171 cerkwi, z czego 77 z nich to świątynie pounickie [Walencik, 2013, s. 29–30]. Chodziło też o to, aby trudniejszy dostęp do miejsc modlitwy sprzyjał latynizacji wiernych prawosławnych. Widać było bardzo ostrożną politykę państwa wobec problemu rewindykacji cerkwi i chęć zapobieżenia ewentualnym na tym tle niepokojom na Kresach Wschodnich. Dla katolików cerkwie te stanowiły często pamiątkę czasów zniewolenia przez Rosję. Funkcjonowało przekonanie, również po stronie rządu, o konieczności przekazywania Kościołowi katolickiemu cerkwi przerobionych z kościołów łacińskich oraz cerkwi unickich. Rewindykacja świątyń odbywała się w dwóch okresach: 1919–1924 i 1929–1934.

3.1. 1919–1924

W pierwszych latach niepodległości, w wyniku przyzwolenia Kościoła katolickiego oraz akcji rządu polskiego, katolicy przejmowali cerkwie żywiotowo i samorzutnie. W przypadku świątyń, które powstały w wyniku przerobienia dawnych kościołów łacińskich czy cerkwi pounickich, ze strony ludności prawosławnej

najczęściej nie było oporu. Po 1918 r. duża część tych obiektów stała opuszczona. Jednak nie zawsze tak było. Najwięcej problemów występowało w dwóch przypadkach:

1. świątyń budowanych jako prawosławne jeszcze przed Unią Brzeską (1596), które następnie stały się unickie, a po kasacie Unii w XIX w. ponownie przeszły w ręce prawosławnych,
2. cerkwi prawosławnych budowanych po kasacie Unii, ale na placach należących wcześniej do unitów.

Oprócz tego nie było łatwo przejść cerkwie pierwotnie unickie, które rząd rosyjski przekazał prawosławnym po kasacie Unii, oraz cerkwie prawosławne znajdujące się na terenach ze zdecydowaną przewagą ludności prawosławnej. Zwłaszcza w tym ostatnim przypadku, choć nie tylko, dochodziło często do radykalizowania się nastrojów społecznych, czynnej obrony budynków świątynnych i przejmowania ich siłą. Towarzyszące temu zamieszki zdecydowały o podjęciu przez rząd decyzji o zaprzestaniu akcji rewindykacyjnej w 1924 roku. Do czasu uregulowania w drodze ustawowej sprawy przeznaczenia cerkwi prawosławnych nie można było wprowadzać zmian w aktualnym stanie posiadania i należało wstrzymać proces oddawania cerkwi ludności katolickiej [Mironowicz, 2006, s. 17–21].

Pierwszy okres rewindykacji zakończył się przejściem przez Kościół katolicki 175 cerkwi pounickich, z czego 150 z nich ludność zajęła spontanicznie, 10 – na mocy decyzji władz okupacyjnych w czasie wojny z bolszewikami oraz 15 – na mocy decyzji władz państwowych. W użytkowaniu prawosławnych pozostało więc, po odliczeniu nieczynnych, 350 dawnych świątyń unitów [Papierzyńska-Turek, 1989, s. 336, 343].

3.2. 1929–1934

Przełom lat 20. i 30. to okres walki sądowej. Drogę do niej otworzyło orzeczenie Sądu Najwyższego z 12 maja 1928 roku. Był to wyrok w sprawie Stefana Szumowskiego, syna powstańca styczniowego, którego ojciec na skutek represji popowstaniowych utracił majątek ziemski. Syn domagał się jego zwrotu. Orzeczenie było przełomowe. Zgodnie z nim przedawnienie roszczeń biegło nie od

chwili konfiskaty majątku, ale od momentu ustąpienia przeszkody prawnej wobec obrony praw, czyli z chwilą rozpoczęcia działalności polskich sądów po odzyskaniu niepodległości. Termin na wniesienie pozwów o przywrócenie praw pogwałconych przez były rząd rosyjski upływał dziesiątego roku działalności polskich sądów, czyli z końcem 1929 r. [Starzec, 2009, s. 99]. Zachęciło to katolickie osoby prawne (np. biskupstwa i parafie) do występowania do sądów okręgowych z powództwami przeciwko konsystorzowi prawosławnemu, Skarbowi Państwa oraz innym instytucjom i osobom.

W sumie złożono 664 powództwa. Najwięcej było ich na Kresach Wschodnich, przeciwko konsystorzowi prawosławnemu w Krzemieńcu, Pińsku, Wilnie i Grodnie, 32 były przeciwko Skarbowi Państwa, a 109 – przeciwko instytucjom i osobom prywatnym [Mironowicz, 2024, s. 21]. Wśród nich 553 dotyczyły zwrotu obiektów pounickich. Charakterystyczne było domaganie się zwrotu cerkwi i majątków unickich, które nigdy nie były katolickie, oraz klasztorów należących do zakonu Bazylianów, które wcześniej były prawosławne [Piotrowski, 1930, s. 28]. W 1934 r. w odniesieniu do sprawy 69 świątyń Sąd Najwyższy wyłączył jednak prawo Kościoła katolickiego do dochodzenia własności świątyń na drodze sądowej, czyli w trybie procesowym. Uzasadnieniem było dysponowanie tymi świątyniami przez administrację państwową. Zdaniem Sądu właściwym trybem postępowania było postępowanie administracyjne [Grelewski, 1937, s. 31].

4. Prace Komisji Mieszanej

Pod koniec 1931 r. utworzona została tzw. Komisja Mieszana, złożona z przedstawicieli rządu i Kościoła katolickiego, w trakcie prac której wypłynęła sprawa świątyń pounickich⁷. Rząd chciał ją wyłączyć z prac Komisji z powodu sporu z Kościołem prawosławnym na tym tle. Stronie katolickiej zależało na zalegalizowaniu użytkowania przez katolików świątyń już przejętych i należała na ure-

⁷ Dzięki podpisaniu w 1925 r. konkordatu między Polską a Stolicą Apostolską rząd zgodził się na konieczność powołania w ciągu trzech miesięcy od wejścia w życie konkordatu komisji do zbadania sprawy budynków należących kiedyś do Kościoła katolickiego, a będących w posiadaniu państwa [Wiślocki, 1977, s. 116].

gulowanie tej kwestii. W przypadku cerkwi użytkowanych przez prawosławnych strona kościelna proponowała zawarcie bezpośredniej umowy w tej sprawie między Kościołem katolickim a Cerkwią prawosławną albo złożenie przez rząd zobowiązania do oddania katolikom świątyń dla nich niezbędnych. Obydwie propozycje były dla rządu niesłuszne. Słuszne natomiast było uwzględnienie wniosków wojewodów w sprawie zostawienia prawosławnym 320 świątyń pounickich (z ogólnej liczby 350) i przekazania katolikom jedynie 30. Rząd naciskał też na konieczność nieoddzielania problemu własności świątyń od własności gruntów, na których stały. Powołując się na regulacje konkordatu, biskupi nalegali na uznanie tzw. popówek za własność Kościoła katolickiego bez konieczności przeprowadzania dowodu prawa własności. Rząd uważał jednak, że ze względu na ich wcześniejszą konfiskatę przez zaborcę muszą być one traktowane jako oddzielna kategoria majątku i wyłączone do osobnego rozpoznania. Ostatecznie Kościół katolicki zrezygnował na rzecz Skarbu Państwa z roszczeń do tych „popówek”, które nie były w jego posiadaniu [Wiślocki, 1981, s. 20].

5. Porozumienie ze Stolicą Apostolską

W drugiej połowie lat 30. kwestia uregulowania stosunku państwa do Cerkwi prawosławnej stała się bardzo pilna. Wymuszały ją nasilające się niepokoje społeczne oraz negatywny wpływ takiego stanu na stosunki własnościowe osadników, którzy otrzymali ziemię z rozparcelowanych majątków pounickich. W marcu 1937 r. do sprawnego uregulowania kwestii dóbr pounickich wzywał rząd Senat RP [Wiślocki, 1981, s. 132]. Zainicjowano prace nad projektem układu ze Stolicą Apostolską, którego przedmiotem miały być majątki pounickie. Na początku 1938 r. uchwalona została ustawa, która stwarzała możliwość ujawniania w księgach hipotecznych właścicieli gruntów unickich, jako których można było wpisywać Skarb Państwa lub osoby fizyczne, które otrzymały ziemię pounicką w drodze parcelacji. Ustawą nie objęto dóbr, które pozostawały w dyspozycji Kościoła katolickiego, ale ustawodawca zapowiadał uregulowanie tej kwestii w porozumieniu z Watykanem [Ustawa..., 1938].

W okresie od maja do lipca 1938 r. trwała akcja rewindykacyjno-polonizacyjna, w ramach której dochodziło do burzenia cerkwi prawosławnych. Oficjalną

przyczyną, którą przedstawiały władze państwowe, była nieprzydatność tych świątyń oraz fakt, że miały być symbolami polityki rusyfikacyjnej zaborcy. W rzeczywistości chodziło jednak o likwidację czynnych cerkwi oraz parafii i, w efekcie, osłabienie ruchu białoruskiego i ukraińskiego [Moroz, 2021, s. 22]. Wykorzystując siły policyjno-wojskowe, na Chełmszczyźnie, Lubelszczyźnie i Podlasiu zburzono 127 świątyń. Były wśród nich też takie, które zbudowano już po I wojnie światowej i zgodnie z zezwoleniem odpowiednich władz [Mironowicz, 2006, s. 33].

W trakcie tych wydarzeń, 20 czerwca, rząd polski podpisał z Watykanem układ w sprawie byłych unickich majątków, które zostały odebrane Kościołowi katolickiemu przez Rosję. Ratyfikowano go we wrześniu, ale opublikowano dopiero w kwietniu następnego roku. W jego wyniku Kościół katolicki został uwłaszczony na tych majątkach (ziemi i budynkach), które znajdowały się w jego posiadaniu w dniu wejścia w życie układu [Układ..., 1938]⁸. Kościół rzekł się pretensji do innych dóbr pounickich w zamian za przekazanie mu 12 tys. ha gruntów, z czego 9,12 tys. ha znajdowało się już w jego posiadaniu. Za pozostałe 2,88 tys. ha rząd zgodził się wypłacić w ciągu dwóch miesięcy od daty wejścia w życie układu 2,5 mln zł w obligacjach 4% pożyczki konsolidacyjnej [Układ..., 1938, art. II–III].

Nie rozstrzygnięto losu świątyń pounickich, które były w posiadaniu państwa i których nie użytkowała Cerkiew. Rząd zobowiązał się do zbadania w przyszłości możliwości ewentualnego przekazania ich Kościołowi katolickiemu [Wiślocki, 1981, s. 132–133]. Dzięki temu układowi Kościół katolicki zyskiwał prawo własności zajętych wcześniej nieruchomości pounickich. Wybuch wojny uniemożliwił wykonanie postanowień związanych z rozliczeniami finansowymi i przekazaniem gruntów.

Na podstawie sprawozdań nadesłanych przez wojewodów Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych sporządziło w 1939 r. wykaz, zgodnie z którym Kościół katolicki obrządku grecko-ruskiego (według terminologii przedwojennej) dysponował 138 819,9 ha nieruchomości ziemskich [Walencik, 2013, s. 61–62].

⁸ Na własność np. parafii diecezji siedleckiej przeszło w ten sposób ponad 5,5 tys. ha nieruchomości pounickich [Walencik, 2013, s. 34–37].

6. Unormowanie prawnego położenia Cerkwi prawosławnej

Prawne położenie Cerkwi prawosławnej w Polsce unormowano dekretem prezydenta z listopada 1938 r., co było możliwe dzięki wcześniejszemu porozumieniu ze Stolicą Apostolską [Dekret..., 1938]. Forma dekretu (a nie ustawy) dawała możliwość uniknięcia dyskusji w parlamencie. Było to wygodne rozwiązanie, które chroniło przed ewentualnymi sprzeciwami ze strony posłów i senatorów prawosławnych. W dekrete nie poświęcono wiele uwagi sprawom majątkowym, ponieważ kwestia ta miała zostać uregulowana oddzielnie. Pojawiła się natomiast zapowiedź przeprowadzenia w dobrach prawosławnych reformy rolnej. Normy obszarowe niepodlegające parcelacji określono na np. 180 ha w przypadku klasztorów i 20 ha na potrzeby proboszczów parafii. Państwo zobowiązało się do wykupu nadwyżek ponad normy w ciągu trzech lat od wejścia dekretu w życie⁹ [Krasowski, 1988, s. 174].

W czerwcu 1939 r. uchwalono wreszcie ustawę o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła prawosławnego [Ustawa..., 1939]. Cerkiew została uwłaszczona na dwóch rodzajach majątku:

1. nieruchomościach, które znajdowały się w jej władaniu w momencie odzyskania przez Polskę niepodległości i pozostały takie w dniu wejścia w życie dekretu z 1938 r.,
2. nieruchomościach, które objęto zarządem państwowym na podstawie dekretu z dnia 16 grudnia 1918 r. i przejęto na własność państwa na podstawie ustawy z dnia 17 grudnia 1920 roku.

Wszystkie pozostałe dobra nieruchome, którymi zarządzali prawosławni, przechodziły na własność Skarbu Państwa. Na podstawie deklaracji właściwego biskupa diecezjalnego (poświadczonej przez wojewodę) można było dokonywać wpisów w księgach hipotecznych, na co wyznaczono czas pięciu lat od dnia wejścia ustawy w życie. Zaniedbanie tego obowiązku skutkowało przejściem

⁹ Dekret wchodził w życie z dniem ogłoszenia, z wyjątkiem art. 64 (dotyczącego zapewnienia przez państwo Kościołowi prawosławnemu uwzględnionych w budżecie państwa „odpowiednich do jego potrzeb dotacji w granicach kredytów”), który wchodził w życie 1 kwietnia 1939 roku.

prawa własności na Skarb Państwa. W efekcie zmian we władaniu Kościoła prawosławnego pozostało ponad 52 tys. ha gruntów [Krasowski, 1988, s. 176–177; Mironowicz, 2018, s. 105].

Dzięki ustawie państwo zagwarantowało sobie prawo kontroli stanu posiadania Kościoła prawosławnego oraz prawo przejmowania nieruchomości, które nie zmieściły się w zakresie przedmiotowym ustawy. Usankcjonowano w ten sposób stan faktyczny, utrwalany przez cały okres międzywojenny, często z pogwałceniem prawa.

7. Podsumowanie

W 1918 r. unicy rozpoczęli starania o odzyskanie mienia utraconego w XIX w. na rzecz Cerkwi prawosławnej. Tłem był spór pomiędzy Cerkwią a państwem, które sprawowało zarząd nad tymi nieruchomościami. Dużą aktywność podejmował też Kościół katolicki, który w wyniku akcji rewindykacyjnych znalazł się w posiadaniu części z nich. Problem leżał w konieczności wcześniejszego uregulowania stosunku prawnego między państwem a Kościołem katolickim i Cerkwią prawosławną. Relacje Kościoła katolickiego z państwem polskim określał konkordat z 1925 r., ale państwo nie chciało się pozbyć mienia pounickiego i prawo własności katolików do mienia pounickiego, które zostało przez nich po 1918 r. przejęte i było w ich władaniu w 1938 r., usankcjonowało dopiero w 1938 roku.

Również w 1938 r. usankcjonowano prawne położenie Cerkwi. W 1939 r. zaś uregulowano stan prawny majątków Kościoła prawosławnego, uwłaszczając Cerkiew na tych nieruchomościach, które znajdowały się w jej władaniu w listopadzie 1918 r. i takie pozostały w 1938 r., oraz tych, które objęto zarządem państwowym w latach 1918 i 1920.

Literatura

- Bendza W., 2009, *Regulacja kościelnych spraw majątkowych na przykładzie Kościoła prawosławnego w Polsce*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- Dylągowa H., 1992/1993, *Kościół Unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596–1918. Zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni”, z. 2, s. 258–287.

- Grelewski S., 1937, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Historia prześladowania kościoła unickiego*, <https://diecezja.siedlce.pl/diecezja/historia/mecennicy-podlascy/historia-przesladowania-kościoła-unickiego> [data dostępu: 11.01.2025].
- Krasowski K., 1988, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, PWN, Warszawa-Poznań.
- Langrod G., 1931, *O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki i administracji wyznaniowej*, Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, Warszawa.
- Mironowicz A., 2005, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Mironowicz A., 2006, *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „Elpis”, z. 13/14, s. 13–34, DOI: 10.15290/elpis.2006.08.02.
- Mironowicz A., 2018, *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, „Elpis”, z. 20, s. 85–109, DOI: 10.15290/elpis.2018.20.10.
- Mironowicz A., 2024, *Jasne i ciemne karty w dziejach Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej*, „Elpis”, z. 26, s. 17–26, DOI: 10.15290/elpis.2024.26.02.
- Moroz A., 2021, *Pamięć i (nie)pamięć: o burzeniu cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w 1938 roku*, „Politeja”, nr 1, s. 19–31, DOI: 0.12797/Politeja.18.2021.70.02.
- Papierzyńska-Turek M., 1989, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, PWN, Warszawa.
- Piekarski S., 1927, *Wyznania religijne w Polsce: administracja wyznań, konstytucja a wyznanie, wolność sumienia, konkordat, prawosławie, ewangelicy, Żydzi, inne wyznania, rozporządzenia wykonawcze do konkordatu*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa.
- Piotrowski S., 1930, *Wojna religijna na kresach*, nakł. autora, Warszawa.
- Podolska-Meducka A., 2017, *Dobra pounickie w XX wieku*, [w:] *Rola Kościołów w życiu gospodarczym ziem polskich*, Kowalski K., Matera R., Pieczewski A. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Ryńca M., *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny*, <https://www.lemko.org/polish/AAL.html> [data dostępu: 11.01.2025].
- Starzec B., 2009, *Problem rewindykacji w II Rzeczypospolitej dóbr objętych konfiskatą po powstaniu styczniowym przez rządy carskie*, „Zeszyty Prawnicze UKSW”, z. 2, s. 83–107, DOI: 10.21697/zp.2009.9.2.04.
- Tarasiuk K., 2019, *Kościół unicki w Polsce w latach 1596–1875*, „Officina Historiae”, nr 2, s. 37–54.
- Walencik D., 2013, *Nieruchomości Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–2012. Regulacje prawne – nacjonalizacja – rewindykacja*, Drukarnia Archidiecezjalna, Katowice.

- Wisłocki J., 1977, *Konkordat polski z 1925 roku: zagadnienia prawno-polityczne*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Wisłocki J., 1981, *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918–1939*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Woliński J., 1936, *Polska i kościół prawosławny: zarys historyczny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.
- Wyznania religijne w Polsce 2012–2014*, 2016, Ciecieląg P. (red.), GUS, Warszawa.

Akty prawne

- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, Dz.U. 1938, Nr 88, poz. 597.
- Dekret z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego, Dz.P. 1918, Nr 21, poz. 67.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 sierpnia 1922 r. o rozciągnięciu na Ziemię Wileńską mocy obowiązującej dekretu z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego, Dz.U. 1922, Nr 78, poz. 705.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 sierpnia 1921 r. o rozciągnięciu na obszar województw: nowogrodzkiego, poleskiego i wołyńskiego oraz powiatów: białowieckiego, grodzieńskiego i wołkowyskiego województwa białostockiego mocy dekretu z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego, Dz.U. 1921, Nr 71, poz. 474.
- Układ między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską w sprawie ziem, kościołów i kaplic pounickich, których Kościół Katolicki pozbawiony został przez Rosję, podpisany w Warszawie dnia 20 czerwca 1938 r., Dz.U. 1939, Nr 35, poz. 222.
- Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej, Dz.U. 1920, Nr 70, poz. 462.
- Ustawa z dnia 16 lipca 1920 r. o przywróceniu praw majątkowych unitom, Dz.U. 1920, Nr 89, poz. 583.
- Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1921, Nr 4, poz. 17.
- Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego, Dz.U. 1921, Nr 4, poz. 18.
- Ustawa z dnia 23 czerwca 1939 r. o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła Prawosławnego, Dz.U. 1939, Nr 57, poz. 370.
- Ustawa z dnia 28 kwietnia 1938 r. o ujawnianiu w księgach hipotecznych własności gruntów unickich, Dz.U. 1938, Nr 36, poz. 303.